

DEBRECENI EGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELMI INTÉZET

**A végidők képzete és annak középkori előképei Andreas
Pannonius: *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino
dedicatus* című művében**

Tudományos diákköri dolgozat

Témavezető:

Dr. Tóth Orsolya
egyetemi docens

Készítette:

Varga Laura (FLJ0NJ)
kémia-történelem OMA,
VI. évfolyam

Debrecen

2025

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés.....	2
I. 1. A témaválasztás indoklása. A dolgozat tartalmi, szakirodalmi áttekintése.....	2
I.2. Módszertani áttekintés.....	4
II. Az Antikrisztus-legenda és a végidők képzete	5
III. A szerzők bemutatása	9
III. 1. Adso Dervensis élete és munkássága	9
III. 2. Andreas Pannonius élete és munkássága	10
IV. A <i>De ortu et tempore Antichristi</i> és forrásai.....	12
V. A <i>Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus</i> és forrásai.....	15
VI. A két mű összehasonlítása.....	17
VI. 1. Az Antikrisztus eredete	18
VI. 2. Az Antikrisztus fogantatása.....	18
VI. 3. Az Antikrisztus születésének helye.....	19
VI. 4. Az Antikrisztus nevelkedése.....	20
VI. 5. Az Antikrisztus csodatettei.....	20
VI. 6. Az Antikrisztus hadakozása.....	20
VI. 7. Az Antikrisztus uralmának ideje.....	22
VI. 8. Énókh és Illés (Éliás) története.....	23
VI. 9. Az Antikrisztus megölése.....	23
VI. 10. Az Antikrisztus halálának helyszíne.....	24
VI. 11. A bűnbocsánatról.....	24
VII. Tartalmi hasonlóságok.....	25
VIII. Különbségek a két szöveg között.....	25
IX. Összefoglalás és további kutatási célok.....	27
X. Felhasznált források.....	29
XI. Szakirodalomjegyzék.....	29

I. Bevezetés

I.1 A témaválasztás indoklása. A dolgozat tartalmi, szakirodalmi áttekintése

Az első ezredforduló világvégevárásának és az Antikrisztus eljövetelének témakörével ezt megelőzően a szakdolgozatomban foglalkoztam részletesebben. A dolgozat tárgyát Adso Dervensis középkori bencés szerzetes latin nyelvű levelének elemzése és fordítása adta. A *De ortu et tempore Antichristi* címen ismertté vált levél a 10. század közepén keletkezett, IV. Lajos nyugati frank király feleségének tájékoztatására a végidőkkel és az Antikrisztus eljövetelével kapcsolatban. Munkámsorán az értekezés lefordításához és a kommentár elkészítéséhez Daniel Verhelst francia nyelvű kritikai kiadását vettem alapul.¹ Az egyes szöveghelyek értelmezéséhez Gian Luca Potestà latin-olasz kétnyelvű kiadására és a hozzá kapcsolódó kommentárra támaszkodtam.² A levél forrásainak feltárása során Bernard McGinn *Antikrisztus*³ című monográfiája nyújtotta a legnagyobb segítséget. Az ezredfordulós aggodalmak megértéséhez segítségül szolgáltak többek között Colin McAllister⁴ és Jeffrey Burton Russel⁵ munkái. A levélben részletes leírás található az Antikrisztus eljövetelét megelőző időkről, magáról az Antikrisztus megjelenéséről és haláláról. A szerző elsősorban bibliai szöveghelyekkel támasztja alá a végidők eljövetelét, de más forrásokból származó információkat is felhasznál. Az Antikrisztus-legenda történetével és korszakokon átívelő természetével elsősorban Bernard McGinn, Richard K. Emmerson⁶ és Tsvetelin Stepanov⁷ munkáiból tájékozódtam.

Nem sokkal a dolgozat leadása után került a kezembe Andreas Pannonius Mátyáshoz írt királytükre, amelynek leginkább az utolsó fejezetei keltették fel az érdeklődésemet, egészen pontosan *A végső ítélet* és *Az Antikrisztus eljövetele* című fejezetek. Ezek olvasása során több olyan elemet véltem felfedezni, amelyekkel korábban már találkoztam Adso munkájának vizsgálata közben. A királytükör mint irodalmi forma nem volt szokatlan a középkori irodalomban: Andreas Pannonius célja elsősorban az volt, hogy bemutassa azokat az erényeket,

¹ Daniel Verhelst: Adso Dervensis, *De ortu et tempore Antichristi: necnon et tractatus qui ab eo dependunt*, In.: *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* 45. Brepols, 1976.

² Adson di Montier-en-Der, *Trattato sulla nascita e il tempo di Anticristo*, In.: G. L. Potestà – M. Rizzi, *L'Anticristo*, vol. II. Il figlio della perdizione, Fondazione Lorenzo Valla, Arnoldo Mondadori Editore, 2012, 341–359.

³ Bernard McGinn: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében* (ford. Kőrös László), Budapest, AduPrint, 1995.

⁴ Collin McAllister (Edited): *The Cambridge Companion to Apocalyptic Literature*. New York, Cambridge University Press, 2020.

⁵ Jeffrey Burton Russel: *Mephistopheles*. London, Cornell University Press, 1986.

⁶ Richard Kenneth Emmerson: *Antichrist in the Middle Ages: A Study of Medieval Apocalypticism, Art, and Literature*. Seattle, University of Washington Press, 1981.

⁷ Tsvetelin Stepanov: *Waiting for the End of the World, European Dimensions. 950 – 1200*. In.: *East central and eastern Europe in the middle ages, 450–1450*, Vol. 57. Boston, Brill, 2020.

amelyeknek egy jó uralkodónak meg kell felelnie, azonban az Antikrisztusról és a végső ítéletről való elmélkedés nem volt megszokott eleme az ilyen műfajú munkáknak.

A téma szakirodalmát áttekintve Bene Sándor különböző tanulmányait olvastam, amelyek átfogóan tárgyalták nemcsak Andreas Pannonius életét, hanem tanulmányait és munkáinak részletes elemzését is. Emellett Bíró Csilla Andreas Pannonius *Énekek éneke*-kommentárjával foglalkozó doktori disszertációja betekintést nyújtott a szerző műveinek misztikájába, az Isten megismerhetőségéhez és a kontemplációhoz való viszonyába, amelyek valamilyen módon további munkáiban is jelentőséggel bírnak.

Bene Sándor legfrissebb monográfiájában⁸ mind a Mátyásnak, mind az Ercole d'Estének dedikált királytükrök forrásaival foglalkozik. Viszont ő elsősorban a korabeli források feltárására koncentrált. Tudjuk, hogy a műben megjelenő, a végidőre és az Antikrisztusra vonatkozó fejezetek skolasztikus hagyományokból táplálkoznak, én azonban egy olyan művel szeretném összevetni Andreas Pannonius írását, amelyet az említett skolasztikus hagyomány egyik kiindulópontjának is lehet tekinteni, jelesül Adso Dervensis *De ortu et tempore Antichristi* című munkájával. A két mű összehasonlító elemzésével az eddigiekben még senki nem foglalkozott, ezért eredményei tanulságosak lehetnek a további kutatások szempontjából.

Az elemzés mentalitástörténeti szempontból is érdekes kérdéseket vethet fel. Az emberiség kollektív tudattalanjában megjelenő gonosz szinte egyidős az emberiséggel. Már az ókori kultúrákban és a civilizációtól elszigetelten élő természeti népeknél is jelentkezett, gyakran különböző archetípusok formájában. Ez a jelenség nem csupán az egyéni lelkiismeretben, hanem a közösségi tapasztalatokban is meghatározó volt: vizsgálata során sokat megtudhatunk az adott kor kultúrájáról és az emberi pszichéről egyaránt. Carl Gustav Jung a kereszténységben megjelenő gonoszt az „Árnyék-archetípussal” azonosította, amely nem képes szembenézni önmaga romlottságával, és ezt valamilyen emberi pszichén kívüli gonoszra vetíti ki.⁹ Ennek egyik manifesztációja lehet az általam tárgyalt Antikrisztus-alak is. A középkori keresztény Európa Antikrisztussal kapcsolatos nézetei – reményeim szerint – rávilágítanak a korabeli társadalmak bűnhöz való viszonyára, az erényekkel ellentétes negatív tulajdonságok és az azok következményeként elkerülhetetlen bűnhődés jelentőségére.

⁸ Bene Sándor: Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2023.

⁹ Aion: Researches into the phenomenology of the self. In: Sir Herbert Read et al. (Edit.): *The Collected Works of C. G. Jung*, Bollingen series XX, Vol.9, pt.2, Princeton University Press, 1959. 36 – 71.

I.2. Módszertani áttekintés

Jelen dolgozat célja Andreas Pannonius *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus* című művének és Adso Dervensis *De ortu et tempore Antichristi* című munkájának intertextuális elemzése. Az előbbi esetén a vizsgálat tárgyát a 27. és 28. – *A végső ítélet* és *Az Antikrisztus eljövetele* című – fejezetek adják. A fókuszban a szövegek szerkezeti felépítése és a különböző szöveghelyek összehasonlítása áll. A szöveghelyek vizsgálta során a legtöbb esetben egy harmadik szövegtörzset, a Biblia bevonása volt indokolt. Ehhez a Szent István Társulat digitálisan is hozzáférhető bibliafordítását használtam. Andreas Pannonius munkájának elemzéséhez Fraknói Vilmos¹⁰ latin nyelvű szövegkiadását és Boronkai Iván¹¹ magyar fordítását használtam fel. Az Adso szöveg esetén Daniel Verhelst francia kritikai kiadásban megjelent latin nyelvű szövegkiadását, valamint az általam korábban elkészített magyar fordítást vettem alapul.

Adso levele a francia kritikai kiadás alapján 171 kéziratban és 9 különböző szövegváltozatban maradt fenn.¹² A szövegváltozatokat az epilógus és a prolóógus megléte alapján osztják fel. A levél egészét tekintve csupán e részekben szerepel a címzett Gerberga királyné megszólítása. Ennek jelentősége abban áll, hogy a későbbi korokban az epilógus és a prolóógus eltávolítása után, pusztán a főszöveg megtartásával Szent Ágostonnak és Alcuinnak is tulajdonították a levelet.¹³ Így nem zárhatjuk ki, hogy Adso levele akár Andreas Pannoniushoz is eljuthatott valamilyen formában.

¹⁰ Fraknói Vilmos – Ábel Jenő: *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*. Irodalomtörténeti emlékek 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886.

¹¹ Boronkai Iván (ford.): *Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva*. In.: *A magyar középkor irodalma*. Sajtó alá rendezte: V. Kovács Sándor, Magyar remekírók. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 371–529.

¹² McGinn (1995) 114.

¹³ Simon MacLean: *Reform, Queenship and the End of the World in Tenth-Century France: Adso's "Letter on the Origin and Time of the Antichrist" Reconsidered*, In: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 86, 3–4, 2008.

II. Az Antikrisztus-legenda és a végidők képzete

Az Antikrisztus-legenda egy tökéletesen gonosz emberi lény lehetőségéről, valamint az emberi tevékenység és a gonosz között lévő kapcsolatról szól. A tökéletesen gonosz ember létezése éppoly elképzelhetetlen, mint a tökéletesen jó ember létezése. Pszichológiai és szociológiai kutatások keresik a választ arra az emberi motivációra, hogy egyesek miért cselekednek jót, míg mások miért hajlanak gonosz tettek végrehajtására. Az Antikrisztus-legenda kihívásként hat erre a modern gondolkodásmódra, hiszen állítása szerint a tökéletesen gonosz igenis manifesztálódhat egy emberi individumban. A minden korláttól mentes, tökéletesen romlott emberi alak a kereszténységben – valamint kisebb mértékben a rokon monoteista vallásokban, az iszlámban és a judaizmusban – játszott központi szerepet.¹⁴ Ennek a jelenségnek kettős oka van. Az egyik, hogy a nyugati egyistenhit a kortárs eseményeket a jó és a rossz közti ütközet végső képmásának tekinti, miszerint, ha valaki a mában szembeszegül az Isteni üdvösséggel, akkor ez a későbbi időkben is meg fog történni, de már végzetes formában. A másik ok pedig a judaizmusban keresendő. Maga a kiforrott Antikrisztus-legenda akkor született meg, amikor a Kr. u. 1. században néhány zsidó azt kezdte hirdetni, hogy a Messiás valóban eljött Jézus Krisztus személyében. A korai kereszténység azon az állásponton volt, hogy Jézus hamarosan visszatér a Földre és új korszakot hirdet. Ekkor majd össze kell csapnia az Istennel szembeforduló emberi gonoszsággal, hogy elhozhassa saját földi hatalmának teljességét.¹⁵ Tehát Krisztus nélkül nem létezhet az Antikrisztus sem. Az Újszövetség szerzői közül Szent Pál tesszalonikaiakhoz írt levelei tettek hozzá a legtöbbet az Antikrisztus legenda fejlődéséhez. A 2 Tessz 2,3–11 sorai önállóan is értelmezhető Antikrisztus-legendát hoztak létre, ugyanis részletes leírást tartalmaznak az Antikrisztus tetteiről és a végidők eseményeiről.¹⁶

Az időszámítás nagy fordulópontjait, mint amilyenek a millenniumok, rendszerint az egész emberiség körében feszült várakozás előzi meg. Így volt ez a 2000. év fordulóján és 1000-ben is. A történetírásban az 1000. év félelmeivel kapcsolatos viták at illetően mára az a vélemény került túlsúlyba, hogy nem mutatható ki egy általános, mindent elsőprő félelem az ezredforduló környékén a nyugati világban. Az apokaliptikus elvárások elsősorban a szerzetesek és a művelt emberek „kiváltságai” voltak.¹⁷ Általános tendencia volt, hogy ebben a témában a szerzők az előzetes jelek nyomása alatt, de az elkövetkező események ismerete nélkül inkább kikerülték a

¹⁴ McGinn (1995) 15–16.

¹⁵ Uo. 16–17.

¹⁶ Emmerson (1981) 35–38.

¹⁷ Tsvetelin (2020) 16–17.

konkrét válaszadást az idők végezetével kapcsolatban, és nyitva hagyták a kérdést. Emiatt nehéz meghatározni az aggodalom terjedésének mértékét is.¹⁸ A világvégét övező aggodalmaknak elsősorban a *Jelenések könyve* 20,1–7-ben található gondolatok sajátos értelmezése szolgált alapul. Egyesek azt gondolták, hogy magát a Sátánt szabadítják ki börtönéből, és megjelenik az Antikrisztus. Ha szó szerint kellene értelmezni, akkor Jézus születéséhez vagy szenvedéséhez képest kellene kiszámolni a végidő eljövételének dátumát, ám a teológusok hivatalos álláspontja a 10. században az volt, hogy a világ végének dátumát csak Isten tudja,¹⁹ és minden olyan állítást, amely ezt a dátumot tartalmazta, ellentmondásnak ítélték Jézus szavaival szemben.²⁰

A 10. századi szövegek között kevés olyat találni, amelyekben a szerzők valamilyen formában utalnak az ezredfordulóra mint a végidő eljövételére. McGinn az Antikrisztusról írott monográfiájában két szerzőt említ, Fleury-i Abbót²¹ és Raoul Glaber történetírót²² akiknek művében konkrét utalás található az 1000. évvel kapcsolatban. Azonban a korabeli forrásokban – bár igen csekély számban maradtak fenn – több példát is találunk az Antikrisztus korabeli eseményekkel való összekapcsolására. Ilyen például Gerbert d’Aurillac-nak a 991-es reims-i zsinat eseményeit bemutató munkája. Ebben beszámol az Antikrisztus-retorika alkalmazásáról, valamint itt szerepel XV. János pápa Antikrisztusként való említése is, akit politikája és erkölcsi alapján könnyen azonosíthattak a *Jelenések könyvében* megjelenő hamis tanítóval.²³ Vadas András Rodulfus Glaber bencés szerzetestől szóló tanulmányában részletesen elemzi az ezredfordulót övező apokaliptikus félelmeket. Ezen félelmek alapjául elsősorban Szent Ágoston eszkatológiai tanítása szolgált, amelyben hét korszakra osztotta a történelmet, és saját korát a hatodik korszakba helyezte. A hetedik, és egyben utolsó korszak az utolsó ítélet és az ún. „Örök Szombat” eljövételét szimbolizálta.²⁴ Adémar de Chabannes történetíró munkájában

¹⁸ Landes, Richard, Andrew Gow, and David C. Van Meter (eds.), *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*. New York, Oxford University Press, 2003. 21.

¹⁹ Vö. ApCsel 1,7.

²⁰ Francis X. Gumerlock: Exegesis of the Apocalypse in the Tenth Century. In.: Collin McAllister: *The Cambridge Companion to Apocalyptic Literature*. New York, Cambridge University Press, 2020. 139–140.

²¹ Sancti Abbonis Floriacensis abbatis *Apologeticus ad Hugonem et Robertum reges Francorum*, in: *Patrologia Latina* 139, 471: *De fine quoque mundi coram populo sermonem in Ecclesia Parisiorum adolescentulus audivi, quod statim finito mille annorum numero Antichristus adveniet et non longo post tempore universale iudicium succederet.*

²² Raoul (vagy: Rodulphus) Glaber, *Historiarum libri quinque*, 4,6 (*De confluentia populi totius orbis, quae ad sepulcrum Domini Hierosolymis facta est*), in: *Patrologia Latina* 142, 681D-682A: *Praeterea dum quidam de sollicitioribus qui eo tempore habebantur, consulti a pluribus fuissent quid tantus populorum concursus ad Hierosolymam designaret, olim saeculi inauditus praeteriti, responsum est a quibusdam, satis caute, non aliud portendere quam adventum illius perditionis Antichristi, qui circa finem saeculi istius, divina testante auctoritate, praestolatur adfuturus.*

²³ McGinn 112–113.

²⁴ Vadas András: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a *Historiarum libri quinque* című műben. In.: *Világtörténet*, 2007. tavasz-nyár. 31–49. 33.

is megjelenik az Antikrisztus személye: 1020-ban az aquitániai eretnekeket az Antikrisztus követének tartotta. Az angolszász egyház két képviselője, Ælfric eynshami apát és Wulfstan yorki érsek Antikrisztussal kapcsolatos tanításai elsősorban szerzetesekhez, papokhoz és laikusokhoz szóló prédikációkból állnak, és felhívják a figyelmet az Antikrisztus közelgő megjelenésére. Fontos megemlíteni a korban kibontakozó eretnekmozgalmakat is, amelyek összekapcsolódhattak keresztény szimbólumok pusztításával, mint Leutard, a Sátán küldöttjének mozgalma Vertus faluban. Az ilyen jellegű megmozdulásokat az egyházban sokszor az apokaliptikus idők közeledtének jeleivel azonosították.²⁵ A kor legismertebb és legelterjedtebb művévé Adso Dervensis Antikrisztus-életrajza vált, amit a későbbiekben kívánok részletesen bemutatni.²⁶

Összességében elmondható, hogy általános félelem valószínűleg nem alakult ki az 1000. év eljövételéhez közeledve, ami elsősorban annak az ágostoni elgondolásnak volt köszönhető, miszerint a vég időpontja nem tudható. Ugyanakkor valamiféle aggodalom a végidő eljövételét illetően mégis elterjedt a XI. századra a hétköznapi emberek között is. Ennek egyik kiváló példája lehet a jeruzsálemi zarándoklatok számának növekedése az 1033-as évben,²⁷ valamint, hogy a legtöbb nyugati városban ekkoriban kezdődött meg a katedrálisok építése.²⁸ Rodulfus Glaber szerint ekkor „*az egész világ ... magát az új templomok fehérségével ékesítette*”.²⁹ Azonban a végidő eljövételével kapcsolatos aggodalmak együtt jártak azzal a reménnyel, hogy hamarosan bekövetkezik a béke és eljön Isten országának megígért igazságossága.³⁰ Mivel azonban ez végül nem történt meg, megjelent a megkönnyebbülés, hogy a Vég időpontja még nem jött el, és még lehet dolgozni az emberi élet javításán Isten dicsősége érdekében.³¹

A középkor későbbi századaiban az Antikrisztussal kapcsolatos munkák legfőképpen az adsói hagyományokra építettek, az Utolsó Császár legendájából kialakult pre-antikrisztusi változatok nem tettek hozzá új elemeket az Antikrisztus-legendához, csupán a Tiburtiumi Sibylla és a Methodiosz-féle mintát követték. Roberto Rusconi³² nevéhez fűződik a 14. századi apokaliptika 5 fő témájának megállapítása: (1) az avignoni fogság azonosítása Babilonnal, (2) egy hamis pápa (*Antichristus mysticus*) eljövételének várása, (3) félelem a hamarosan

²⁵ Vadas (2007) 37–38.

²⁶ McGinn 113.

²⁷ Tsvetelin (2020) 16–17.

²⁸ Uo. 299.

²⁹ Vadas (2007) 40.

³⁰ Tsvetelin (2020) 299.

³¹ Uo.

³² Roberto Rusconi, *L'Attesa della fine: Crisi della società, profezia ed Apocalisse in Italia al tempo del grande scisma d'Occidente, 1378–1417* (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Studi Storici, 115–18.) Roma, 1979, 136.

bekövetkező egyházszakadástól, (4) várakozás az égből küldött *pastor angelicus*-ra és (5) az *Antichristus magnus*-féle üldöztetés kezdete. Természetesen ezek az Egyház akkori állapotát tükrözik, valamint a pestis és a társadalom helyzete is hozzájárultak ahhoz az általános pesszimizmushoz, amely ezt a korszakot jellemzi.³³ A huszita vallási ideológia megszilárdulásában fontos szerepet játszott az apokaliptikus gondolkodás. Husz János és követői Rómát és a pápaságot az Antikrisztus rendszerének tartották, és egyben az Antikrisztus a pápai korrupció és a világvégi megtisztulás szimbólumává vált.³⁴ A 15. század végére a skizma után újjáéledt pápaság hatására és a huszita mozgalmak végleges lezárulásával az előző századok Antikrisztus-spekulációi valamelyest háttérbe szorultak, de nem tűntek el véglegesen.³⁵ A 15. század végi Itáliában bevett módszernek számított a híveket az Antikrisztus közelgő eljövetelel ösztönözni az elmélyültebb hitélet gyakorlására.³⁶ A 13–14., de legfőképp a 15. században az Antikrisztus-kép gyökeres változáson ment keresztül: az Antikrisztusnak számos új szerepet tulajdonítottak, amelyek közül kiemelkedő a valamely pápával, vagy a mindenkoripápával való azonosítása. Ennek csúcspontját a protestánsok jelentették, akik magát a katolikus egyházat azonosították az Antikrisztussal.³⁷

A további változásokat az új külső fenyegetés megjelenése hozta el: Konstantinápoly oszmán kézre kerülése 1453-ban új perspektívát nyitott az Antikrisztus-értelmezések előtt. Az oszmán fenyegetés értelmezéséhez többen a profetikus klasszikusokhoz való visszanyúlást választották. Ennek nyomán született meg Wolfgang Aytinger Pszeudo-Methodius kiadása és fordítása 1496-ban.³⁸ Az utolsó idők pontos dátumáról való gondolkodás végére az ötödik lateráni zsinat *Supremae majestatis praesidio* című dekrétuma tett pontot. Ez elítélt minden olyan spekulációt, ami az Antikrisztus eljövetelet vagy a végidő időpontját volt hivatott megfejtetni.³⁹

³³ McGinn 186 – 187.

³⁴ Bernard McGinn: *Visions of the End, Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York, Columbia University Press, 1979. 260–263.

³⁵ McGinn 200–201.

³⁶ Uo.

³⁷ Emmerson (1981) 6–7.

³⁸ McGinn 201, 349.

³⁹ Uo. 202.

III. A szerzők bemutatása

III. 1. Adso Dervensis élete és munkássága

Adso Dervensis feltehetőleg a tizedik század elején született, kb. 920 körül egy gazdag és nemes jurai családban. Az életére vonatkozó információk többnyire a Montier-en-Der-i apátság történetéről szóló Vita Bercharii folytatásából származnak, amelyet Adso halála után egy névtelen szerző fejezett be. Származási helye Saint-Claude városa lehetett. Már fiatalon jelentkezett a luxeuil-i apátságba, ahol szerzetesi nevelésben részesült. Ebben az időszakban a Saint-Evre-i apátságban lakott, és látott el tanítási feladatokat, később pedig Gauzlin, Toul püspöke felkérte a székesegyházi iskola tanárának. Innen került át a Monter-en-Der-i apátságba, ahol az apátsági iskolát vezette.⁴⁰

967. augusztus 1. és 968. január 17. között meghalt az apátság vezetője, Albéric. Apontos dátumot nem tudjuk, azonban egy 968. január 17-én kelt oklevélben már Adso viseli az apáti címet, ugyanakkor egy 967. augusztus 1-i oklevélben Adso még tanúskodik Albéric mellett. Ettől az időszaktól kezdve Adso a haláláig viselte a Montier-en-Der-i apáti címet.⁴¹ Apáttá választása után elsősorban hagiográfiai munkák készítésének szentelte magát: életrajzi vázlata négy szent *vítá*ját tartalmazza, amelyeket barátai kérésére írt meg. Odónak, Montier-la-Celle apátjának elkészítette Szent Frodobert életét, Gerbert, Saint-Basle de Verzy apátja kérésére megírta Szent Basolusét, Gerard, Toul püspökének kérésére pedig Mansuetus püspök életét. Szent Bercharius életrajza, ahogy már fentebb is említettem, befejezetlen maradt. Írt továbbá himnuszokat, szekvenciákat és I. Gergely pápa Dialógusok c. műve második könyvének verses átdolgozását is elkészítette, barátja, a Fleury-i apát kérésére. Mégis munkái közül az Antikrisztusról Gerberga királynőnek írt levele lett a középkori eszkatológikus irodalom legismertebb darabja.⁴²

933-ban egy szerzetesi reformot hajtottak végre Gorzeban. Célkitűzése a kolostori élet és a hanyatló egyházi fegyelem megújítása, a bencés szerzetesség szigorú fegyelméhez való visszatéréssel. A német területeken a Szent Gerard által létrehozott reformmozgalom terjedt el.⁴³ Ezt 934-ben a touli Saint-Evre-ben is bevezették, valamint Albéric is bevezette Montier-en-Der-ben. Adso egész életében támogatta ezt a reformot, és azon dolgozott, hogy minél több helyen átvegyék. Brunon, Langres püspöke meghívta Adsót a dijoni Saint-Bénigne-be, a reform

⁴⁰ Verhelst (1976) V.

⁴¹ Uo.

⁴² Verhelst (1976) VIII.

⁴³ James Westfall Thompson: Church and State in Mediaeval Germany. II. In.: *The American Journal of Theology* 22, no. 2, 1918. 220.

bevezetésére. Miután eleget tett a kérésnek visszatért Montier-en-Der-be, ahol a skolasztikus iskolában folytatta a reform népszerűsítését.⁴⁴

992-ben Adso egy jeruzsálemi zarándokútra indult, Hilduin, Arcius-sur-Aube grófjával. Indulásukat megelőzően Adso leltárt készített személyes könyvtáráról. Az ebben található személyes használatra gyűjtött írások utalhatnak érdeklődési körére, valamint munkásságára és baráti körére. Ezekből H. Omont készített rövid katalógust.⁴⁵ Ebben 23 mű szerepel, köztük például a *Kategóriák*, Arisztotelész logikai műve vagy Szent Ambrus, Milánó püspökének a *De sacramentis* (A keresztség, bérmlás és az eucharisztia szentségéről) című műve.⁴⁶

III. 2. Andreas Pannonius élete és munkássága

Andreas Pannonius, vagy más néven Magyarországi András 1420 környékén született.⁴⁷ Életrajzi adatait magyar és angol nyelven Bene Sándor közölte, akinek munkáját külföldi tanulmányutak és több éves kutatómunka előzte meg. Ezeket legfrissebb monográfiája is tartalmazza, így én csupán egy rövid ismertetést kívánok közölni jelen dolgozatban. Andreas Pannonius magyar származását illetően nem rendelkezünk közvetlen forrásokkal, azonban a műveiben megjelenő magyar kifejezések igazolják magyar gyökereit.⁴⁸ Andreas Pannonius saját magáról vallja, hogy 5 évig szolgált Hunyadi János seregében, valamint Mátyás keresztelőjén is jelen volt Kolozsvárott.⁴⁹ Ekkor találkozott először és utoljára Mátyással, valószínűsíthető, hogy művében ezért állítja Hunyadi Jánost mint példaképet Mátyás elé.⁵⁰ Magyarországot ismeretlen okból hagyta hátra, feltehetően egy jeruzsálemi zarándokútra indult, ahonnan már nem tért vissza. Ekkor csatlakozott Velencében a karthauziak szerzetes-rendjéhez,⁵¹ ahol majdnem 15 évet töltött. Valószínűsíthető, hogy ebben a rövidnek nem nevezhető időszakban széleskörű tanulmányokat végzett. Bene Sándor elsősorban a velencei Szent András rendházkitűnően felszerelt könyvgyűjteményét említi,⁵² ahol a szerzetes találkozhatott misztikus, skolasztikus és humanista szellemiségű kéziratokkal. Teológiai

⁴⁴ Verhelst (1976) VIII.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Henri Omont: Catalogue de la bibliothèque de l'abbé Adson de Montier-en-Der (992). In: *Bibliothèque de l'école des chartes*. 1881, tome 42. 159.

⁴⁷ Bene (2023) 21.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Csilla Bíró: Das Leben und das Werk von Andreas Pannonius. In.: *Acta Classica*, Tomus XXXVII, Universitas scientiarum Debreceniensis, Debrecini, 2001. 109–124. 116.

⁵¹ Bene (2023) 21–22.

⁵² Sant' Andrea del Lido (korabeli elnevezései: *Cartusia S. Andreae de Littore*; *Cartusia S. Andreae ad Littus*). In.: Bíró Csilla: *Szemlélődés és misztika Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjában*. PhD-disszertáció, (SZTE), 2013.

képzettségét valószínűleg a padovai domonkos rendnél alapozta meg, ahol elsősorban Aquinói Szent Tamás teológiáját oktatták. Később a rend kérésére 1459-ben Bolognába utazott, ahol igencsak pezsgő szellemi életet tapasztalhatott. 1464-ben Ferrarába költözött, ahol a San Cristoforo rendházhoz csatlakozott. A Mátyásnak címzett királytüköröt az itteni tartózkodása során készíthette el, mert 1467. szeptember 1-jén már ferrarai vikáriusként jegyezte azt be.⁵³ A rendház tagjai 1469-ben perjellé választották, azonban tisztázatlan körülmények miatt ez nem volt viszontagságoktól mentes. Az ügy végül 1471 augusztusában oldódott meg, ekkor Andreas Pannoniust a paviai Santa Maria delle Grazie rendházba helyezték át. Ez az utolsó fennmaradt életrajzi adatunk a szerzetes életéről.⁵⁴

Műveltségét illetően fontos hangsúlyozni, hogy a magyar szerzetesekkel ellentétben, számára elérhető volt az itáliai könyvállomány, amely jóval gazdagabb lehetett, mint a magyarországi.⁵⁵ Ennek köszönhetően Andreas Pannonius olyan műveket írt, amelyek a hazai egyházi tudományosságot a nemzetközi teológiai irodalom szintjére emelték.⁵⁶ Olyan kortársai ajánlották neki műveiket, mint például Bornio da Sala vagy Candiano Bollani.⁵⁷

Az *Énekek éneke*-kommentár forrásaival Bíró Csilla foglalkozik átfogóan doktori disszertációjában, a két királytükör közvetlen forrásaival pedig Bene Sándor.

⁵³ Bene (2023) 36.

⁵⁴ Bíró (2013) 18.

⁵⁵ Uo. 21.

⁵⁶ Klaniczay Tibor (Szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. In.: Sötér István (Szerk.): *A magyar irodalom története*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 110.

⁵⁷ Frenyó Zoltán: Andreas Pannonius augusztinizmusa. A De civitate Dei eszméi Andreas Pannonius Libellus de virtutibus című művében. In: Ladislaus Havas – Emericus Tegye (edd.) *Classica Mediaevalia Neolatina II*, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, Debrecini, MMVII. 151.

IV. A *De ortu et tempore Antichristi* és forrásai

Adso az Antikrisztus bemutatásához sok bibliai forrást használ fel, sőt a levele elején tisztázza, hogy az Antikrisztus jellemzését nem saját gondolataiból építi fel, hanem gondosan összegyűjtött írásokat használ fel hozzá⁵⁸. A szövegben konkrétan 49 bibliai idézet található. Adso szinte egyenlő mennyiségben használ Ószövetségi és Újszövetségi könyveket, de a szövegben túlnyomóan az Újszövetségből, azon belül is a Tesszalonikaiakhoz írt II. levélből, Máté evangéliumából és a Jelenések könyvéből származik a legtöbb idézet. Az Ószövetségből származó idézetek elsősorban az Antikrisztus természetére vonatkoznak. Az Újszövetség könyvei közül felhasználja Máté evangéliumát, ezzel határozva meg az Antikrisztus nevelkedésének helyszíneit (Korazin és Betsaida). A Jelenések könyvét az Antikrisztus cselekedeteinek leírására használja (pl. „*megbélyegzi azokat, akik hisznek benne*”).⁵⁹ Továbbá idéz Pál apostol Tesszalonikaiakhoz írt második leveléből, amely szintén az utolsó idők eljövételével és az Antikrisztus jellemével foglalkozik.

ÓSZÖVETSÉG	ÚJSZÖVETSÉG
Bírák könyve (1)	János evangéliuma (3)
Teremtés könyve (1)	Rómaiaknak írt levél (2)
Zsoltárok könyve (3)	Lukács evangéliuma (3)
Izajás könyve (2)	Tesszalonikaiaknak írt II. levél (11)
Dániel könyve (2)	Timóteusnak írt I. levél (2)
Második Törvénykönyv (1)	Máté evangéliuma (8)
Jób könyve (1)	Kolosszeieknek írt levél (3)
	Jelenések könyve (6)
11	38

DE ORTU ET TEMPORE ANTICHRISTI

„gloriam propriam queret et omnipotentem Deum se nominabit.”⁶⁰

NOVUM TESTAMENTUM

„Qui a semetipso loquitur, gloriam propriam quaerit; qui autem quaerit gloriam eius, qui misit illum, hic verax est, et iniustitia in illo non est.”⁶¹

⁵⁸ McGinn (1995) 327.

⁵⁹ Jel 13,16.

⁶⁰ Verhelst (1976) 22.

⁶¹ Jn 7,18. „Aki magától beszél, a *saját dicsőségét keresi*. Aki azonban annak dicsőségén munkálkodik, aki őt küldte, az igaz, s nincs benne hamisság.”

„Et nisi breuiati fuissent dies illi, non fieret
 „Tunc breuiabuntur dies propter electos.”⁶² salva omnis caro; sed propter electos
 breuiabuntur dies illi”⁶³

A fentebb közölt két példa azt szemlélteti, hogyan használja fel a szerző a bibliai szöveghelyeket saját művében: gyakran nem egész mondatokat, csupán egy-egy tagmondatot emel át, vagy megváltoztatja a szavak sorrendjét az eredeti kontextushoz képest.

Ha megvizsgáljuk azt a korszakot (950 és 960 közötti Nyugati Frank Birodalom) és irodalmi kontextust, amelyben Adso alkothatott, kézenfekvő lenne azt gondolni, hogy műve elsősorban nyugati forrásokból táplálkozik. Azonban jelentős hasonlóságot fedezhetünk fel több keleti, bizánci eredetű alkotás felépítésével. Elsőként a Kr. u 691-ben keletkezett, Pszeudo-Methodiosznak tulajdonított Apokalipszissal találunk hasonlóságokat. A szír nyelvű szöveg, amelyet a VIII. században fordítottak görögre, majd görögből latinra, az iszlám hódításra keres magyarázatot, továbbá szó esik benne az Antikrisztus eljövételéről, valamint apokaliptikus szemszögből vizsgálja az iszlám hódítást.⁶⁴

Emellett több hasonlóságot találunk Auxerre-i Haimo Tesszalonikaiakhoz írt kommentárjával is.⁶⁵

DE ORTU ET TEMPORE ANTICHRISTI „Ita se extollet, ut in templo Dei sedeat, ostendens se tamquam sit Deus.”⁶⁶ „Supra omnes deos gentium, Herculem uidelicet, Apollinem, Iouem, Mercurium, quos pagani deos esse estimant.”⁶⁸	IN EPISTOLA II THESSALONICENSES „Ut in templo Dei sedeat, ostendens se tanquam sit Deus.”⁶⁷ „Id est supra omnes deos gentium: Herculem uidelicet, Apollinem, Iouem, qui falso dicuntur dii.”⁶⁹
--	--

Sevillai Izidor munkája, a *Sententiarum libri* (Szentenciák könyve), továbbá a Tiburi Sibyllának tulajdonított jövendölések is hatást gyakoroltak rá. Adso leírása az utolsó császárról több hasonlóságot mutat Pszeudo-Methodiossal, mint a Sibyllával, de korántsem egyezik meg

⁶² Verhelst (1976) 25.

⁶³ Mt 24,22. „Ha nem rövidülnek meg azok a napok, nem menekülne meg egyetlen ember sem. *De a választottak kedvéért megrövidülnek azok a napok.*”

⁶⁴ McGinn (1995) 103.

⁶⁵ Haimo szövegét olasz fordításban volt lehetőségem megtekinteni, a továbbiakban ez alapján hivatkozom rá: Aimone di Auxerre, *Commento alla seconda lettera ai Tessalonicesi*, trad. et comm. G. L. Potestà, In.: Potestà – Rizzi (2012) 280–291.

⁶⁶ Verhelst (1976) 27.

⁶⁷ Potestà – Rizzi (2012) 284.

⁶⁸ Verhelst (1976) 27.

⁶⁹ Potestà – Rizzi (2012) 284.

vele. Amíg Adso az Olajfák hegyét jelöli ki az Antikrisztus halálának helyszínéeként, addig a Sibylla-könyvek a Golgotát nevezik meg. Az Antikrisztus hatalmi jelvényei közül Adso csak a jogart és a koronát említi és kihagyja a Sibylla-könyvekben említésre kerülő Szent Keresztet.⁷⁰ (Ezeket a hasonlóságokat a fordításhoz fűzött jegyzetekben pontosan jelöltem.) Az Antikrisztus bemutatását a szakirodalom egy olyan hét pontból álló mintába illeszti, amely nagyfokú hasonlóságot mutat Pszeudo-Efrém: Prédikáció a világ végéről c. művével (ld. az alábbi táblázatban⁷¹).

ADSO	PSZEUDO-EFRÉM
I. Az Antikrisztus neve és típusai	(I. hiányzik)
(1. hiányzik)	1. Harcias népek
2. Az utolsó uralkodó és a Római Birodalom vége	2. A birodalom vége
3. Az Antikrisztus első felbukkanása: • fogantatás • születése és gyermekora (Mt 11,21) • prédikációi és csodái	3. Első megjelenés (Mt 11,21)
4. Az Antikrisztus második megjelenése	4. Második megjelenés
5. Három és fél évig üldözi a keresztényeket	5. Három és fél éves üldözés
6. A két tanú (Énókh és Illés)	6. A két tanú
7. Az Antikrisztus halála és a felüdülés ideje (a második eljövétel hiányzik)	7. Az Antikrisztus halála és a második eljövétel

Paul Alexander bizánci forrásokon végzett munkája nyomán valószínűsíthető, hogy ennek mintájára születtek meg a keleti kereszténységben a végétéletről szóló leírások a VI. századtól kezdve.⁷² Arról, hogy Adso valóban ismerte ezeket a műveket nincs konszenzus a szakirodalomban. Többek között a kritikai kiadás készítője is úgy gondolja, hogy Adso nem ismerhette az Efrém- vagy Methodiosz-szövegeket, de előfordulhat, hogy közvetett forrásokon keresztül eljutott hozzá ez a keleti minta, és felhasználta munkájához. Hasonlóképpen feltételezhetjük, hogy a későbbiekben Andreas Pannoniusnak pedig az adsói szövegről volt tudomása, ha nem is közvetlenül ismerte a művet, de közvetetten hatást gyakorolhatott rá.

⁷⁰ McGinn (1995) 328. 125.

⁷¹ Uo. 328.

⁷² McGinn (1995) 103.

V. A *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus* és forrásai

Bene Sándor Andreas Pannonius egyik forrásaként Aegidius Romanus tanításait említi, amelyek két fontos erény köré rendeződnek. Központi elem bennük, hogy a fejedelem boldogsága magában foglalja Isten megismerését és az Istennel való egyesülést. Istenhez pedig a cselekvő szereteten keresztül juthat el az uralkodó. Tehát az egyik erény a szeretet (*caritas*), a másik pedig az okosság (*prudentia*), amelyek egy uralkodó, és ezáltal az alattvalók boldogságát meghatározzák. Ehhez Andreas Pannonius művében a politikai erényeket tartalmazó fejezetekhez a *De regimine principum* c. műből emel át szinte szó szerinti pontossággal részleteket.⁷³ Az Isten megismeréséről szóló részletek esetében Bene a ferences hatást emeli ki. Egészen pontosan a velencei Szent András rendházban feltehetőleg abban az időben megtalálható enciklopédiák közül Bartholomaeus *A dolgok tulajdonságairól* szóló enciklopédiáját említi forrásként. A műben több helyen az ebből vett gondolatokkal egészíti ki az Aegidiustól átvett sorokat.⁷⁴ Amikor Andreas Pannonius a kardinális erények vizsgálatát kiegészíti a hitbéliekkel Aegidiussal ellentétben a Szentírást veszi alapul, nem pedig az arisztotelészi hagyományt. Az uralkodó lélekfelfogását politikai kontextussal ruházza fel. Keresztény szempontból erősíti a közte és az általa vezetett nép közötti kapcsolatot, hiszen végső soron az uralkodó lelki üdve és boldogsága a nép üdvözülését is jelentheti. Ennek forrásai Karthauzi Dénes *De vita et regimine principum* és Prágai Mihály *De quatuor virtutibus cardinalibus pro eruditione principum* című művei lehetnek, még ha nem is mindent vesz át pontosan belőlük.⁷⁵

A mű második részében, amelyben a végső időkről esik szó, Andreas Pannonius megjegyzi, hogy nem filozófiai, hanem teológiai érvelést kíván nyújtani, mégpedig a kanonizált szent iratok alapján. Az Antikrisztus eljövételéről szóló fejezet forrásaként Bene három művet említ monográfiájának lábjegyzetében. Elsődleges forrásként Nicolaus Lyra *De vita et morte Antichristi* (Az Antikrisztus életéről és haláláról) című traktátusát jelöli meg, amelyeket Szent Ágoston *De civitate Dei* (Isten városáról) és Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae* című művéből vett részletekkel egészít ki.⁷⁶ Andreas Pannonius augusztinizmusával kapcsolatban Frenyó Zoltán megállapította, hogy amellet, hogy Andreas Pannonius gyakran egész sorokat emel át Ágoston művéből, a Mátyásnak szánt királytűkör szerkezeti felépítése megfelel a *De civitate Dei* logikájának. A teremtéstől a végső beteljesülésig a gondviselésen keresztül fogja

⁷³ Bene (2023) 92–94.

⁷⁴ Uo. 97–98.

⁷⁵ Uo. 108–109.

⁷⁶ Uo. 113. 336.

össze a történelem és az üdvtörténet síkjait, miközben a társadalom és az emberiség nagy kérdéseire keresi a válaszokat.⁷⁷

A kutatásom jelenlegi célja nem ezeknek a közvetlen forrásoknak a vizsgálata, hanem azokat a tipikus mintákat elemzem, amik már a 9–10. században, az ezredforduló környékén kialakultak és a későbbi évszázadok során gazdagodtak.

Az általam vizsgált fejezetek esetén több bibliai szöveghellyel is találkozhatunk. Az alábbi táblázatban azok az ószövetségi és újszövetségi könyvek szerepelnek, amelyekre Andreas Pannonius hivatkozik az Antikrisztus és a végidők leírása során. A táblázatban csak azokat a könyveket sorolom fel, amelyekre egyértelműen hivatkozik a szerző. Láthatjuk – miként Adso esetében is –, hogy az Újszövetség könyveire, többségében pedig a Tesszalonikaiaknak írt második levélre, Dániel könyvére és a Jelenések könyvére támaszkodik.

Ószövetség	Újszövetség
Királyok II. könyve (1)	Tesszalonikaiaknak írt II. levél (6)
Izajás könyve (1)	Lukács evangéliuma (1)
Sirák fia könyve (1)	Máté evangéliuma (3)
Jób könyve (1)	Apostolok Cselekedetei (1)
	Teremtés könyve (3)
	Dániel könyve (9)
	Timóteusnak írt I. levél (1)
	Jelenések könyve (6)
	János evangéliuma
4	31

⁷⁷ Frenyó (2007) 165.

VI. A két mű összehasonlítása

A továbbiakban a két szerző művét hasonlítom össze. Az összehasonlítás alapjául mindkét mű esetében a latin nyelvű kiadások, Adso művének a francia nyelvű kritikai kiadásban megjelent változata, Andreas Pannonius művének pedig Fraknói Vilmos latin nyelvű szövegközlése szolgált alapul, valamint Boronkai Iván magyar fordítása és az általam készített fordítás az Adso szöveget illetően.

A végső ítélet c. fejezetnek a kezdetén Andreas Pannonius kijelenti, hogy csak a kánoni iratokra hivatkozik.⁷⁸ Ahogyan Adso is tisztázza az általa megfogalmazott gondolatok eredetét.

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Amit elmondok, nem a saját gondolatom vagy koholmányom, mindezeket általam gondosan áttanulmányozott könyvekben leírva találtam.”	„Erről a végítéletről szóló írásomban [...] csak a kánoni iratokat érintem.”
„Non autem quod dico ex proprio sensu excogito uel fingo, [at] in libris diligenter relegendo hec omnia scripta inuenio.” ⁷⁹	De hoc novissimo iudicio Tuae Serenitati, o rex praepotens, breviter orando perstringam quae sunt canonica; non enim mihi curae est de Apocriphorum deliramentis. ⁸⁰

A két szöveg szerkezeti felépítését vizsgálva szintén hasonlóságokat találunk. Az Adsótól származó levélben 8 alegység található: Az első egység az Antikrisztus nevének magyarázatával kezdődik. A második alegységben Adso az Antikrisztus származásával foglalkozik, valamint az ördögi és emberi társfelelősség témakörét járja körül. A harmadik egységben megismerjük azokat a városokat és helyszíneket, ahol az Antikrisztus élni és tevékenykedni fog. A negyedik egységben az Antikrisztus csodatetteiről és csapásairól olvashatunk. Az ötödik részben Adso a Tesszalonikaiakhoz írt második levél alapján bemutatja az Antikrisztus eljövételének előzményeit és feltételeit. Ennek részletesebb kibontása történik meg a hatodik egységben. A hetedik részben, a többitől kissé eltérően, két próféta, Énókh és Illés igehirdetésének és mártírhálálának történetét olvashatjuk. Az utolsó egységben az Antikrisztus haláláról ír Adso. Andreas Pannonius szövegében ezzel szemben 5 alegység található: Az Antikrisztus származása, növekedése, tisztelete, hadakozása, halála. Ezeket összehasonlítva láthatjuk, hogy szinte megegyeznek az egységek a két műben. Kivételt jelent ez alól az Antikrisztus nevének

⁷⁸ Fraknói (1886) 101.

⁷⁹ Verhelst (1976) 23.

⁸⁰ Fraknói (1886) 101.

tisztázása, valamint a 2 próféta története. Énókh és Illés mártírhalála bár nem jelenik meg önálló egységként Andreas Pannoniusnál, viszont többször is tesz róluk említést.

A következőkben szemléltetem az általam feltárt párhuzamokat a két szövegben. Az idézetek mellett feltüntettem azokat a bibliai szöveghelyeket, amelyekre a szerzők hivatkoztak, vagy feltehetőleg hivatkozhattak. Adso esetében ez nem minden esetben volt egyértelmű, ezek feltárásához az olasz kommentár nyújtott segítséget. Andreas Pannonius a legtöbb esetben maga is megjelölte, hogy honnan merítette gondolatait.

VI. 1. Az Antikrisztus eredete

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„az Antikrisztus a zsidók népéből, azaz Dán törzséből fog születni, a próféta szavai szerint: Dán legyen olyan, mint kígyó az úton, mint a vipera az ösvényen.” (Ter 49,17)	„Ez az elvetemült csábító Dán törzséből fog megszületni, amit a Teremtés könyvének 11. fejezete tanúsít: legyen úgymond – Dán kígyó az úton és szarvaskígyó az ösvényen”
„Antichristus ex populo Iudeorum nascetur, de tribu scilicet Dan, secundum prophetiam dicentem: "Fiat Dan coluber in via, cerastes in semita" ⁸¹	„quod seductor iste improbus nascetur de tribu Dan, quod probatur Genesis XI.: Fiat Dan, inquit, coluber in via, cerastes in semita;” ⁸²

Az Antikrisztus eredetének tárgyalása esetén láthatjuk, hogy mindkét szerző a Teremtés könyvének egyes fejezeteire hivatkozik. Andreas Pannonius a 11. fejezetre, míg Adso a 49.-re. Viszont az általuk idézett bibliai szöveghely a 49. fejezetben található meg. Az Antikrisztus származását illetően Andreas Pannonius kiegészíti érvelését azzal, hogy Dán nem szerepel a szentek jegyzékében, ebben az esetben a Jelenések könyvének 7. fejezetére hivatkozik.

VI. 2. Az Antikrisztus fogantatása

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Egy apa és egy anya együttlétéből fog születni, miként a többi ember is, nem pedig	„Ez az átkos lény nem szűztől fog megszületni, mint egyesek kitalálták, hanem

⁸¹ Verhelst (1976) 23.

⁸² Fraknói (1886) 105.

– ahogy némelyek mondják – egyedül egy szüztől.”	parázna nőtől” (Tesszalonikaiaknak írt levél alapján)
„Nascetur autem ex patris et matris copulatione, sicut et alii homines, non, ut quidam dicunt, de sola virgine.” ⁸³	„Nascetur autem hic pestifer non de virgine, ut quidam finxerunt, sed de muliere fornicaria, secundum illud Apostoli ad Tessalonicenses” ⁸⁴

A Tesszalonikaiaknak írt második levél nem tér ki arra, hogy az Antikrisztus nem egy szüztől fog megszületni, csupán a kárhozott fia, és a bűn embere kifejezést tartalmazza. Andreas Pannonius pedig más forrást nem jelöl meg kijelentését illetően. Valamint érdekes párhuzam a *némelyek mondják* és az *egyesek kitalálták* szófordulatok alkalmazása.

VI. 3. Az Antikrisztus születésének helye

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„az ördög is ismer egy megfelelő helyet annak a kárhozott embernek, akit Antikrisztusnak neveznek, ahonnan <i>minden</i> gonoszág forrása származik, tudniillik Babilon városát” vö. (1Tim 6,10)	„Ez a gonosztevő Babilonból fog származni, a Jelenések könyve következő szavai szerint: Babilon, a paráznaságok ősanja.” (Jel 17,6)
„sic diabolus illi homini perditio, qui Antichristus dicitur, locum nouit aptum, unde radix omnium malorum oriri debeat, scilicet civitatem Babilonie.” ⁸⁵	Nascetur autem hic maleficus in Babillone, secundum illud Apocalipsis: Babilon, inquit, magna mater fornicationum. ⁸⁶

Az Antikrisztus születési helyével kapcsolatban szintén mindkét esetben Babilont jelölik meg a szerzők, viszont eltérő bibliai szöveghelyekre hivatkoznak. Adso esetén a „minden gonoszág forrása” kifejezést az olasz kommentár a Timóteus 1. levelében szereplő kifejezéssel azonosítja, ami nem feltétlenül Babilonra vonatkozik. Az Andreas Pannoniusnál megjelenő „paráznaságok ősanja” kifejezés az általa feltüntetett Jel 17,6 helyett a Jel 11,5 fejezetében található.

⁸³ Verhelst (1976) 23.

⁸⁴ Fraknói (1886) 105–106.

⁸⁵ Verhelst (1976) 24.

⁸⁶ Fraknói (1886) 106.

VI. 4. Az Antikrisztus nevelkedése

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Azt mondják, Betsaida és Korozaín városában nevelkedik és tartózkodik majd, amely városokat korholja az Úr az evangéliumban mondván: „Jaj neked, Betsaida, jaj neked, Korozaín!” (Mt 11,21)	„Ez az átkozott két városban, Korozaiban és Betsaidában fog nevelkedni. [...] Jaj neked, Betsaida, jaj neked, Korozaín – hogy az Úr Jézus azért szidalmazza és átkozza ezt a két várost, [...]”
„Et in civitatibus Bethsaida et Corozaim nutrirí et conseruari dicitur, quibus civitatibus Dominus in evangelio impropérat, dicens: Ve tibi, Bethsaida, ve tibi, Corozaim.” ⁸⁷	„quod hic maledictus nutrietur in his duabus civitatibus, videlicet Chorozaín et Bethsaida.[...]: Vae tibi Bethsaida, vae tibi Chorozaín” ⁸⁸

Az Antikrisztus nevelkedési helyszínei is megegyeznek a két szerző esetén. Andreas Pannonius viszont az evangéliummal szemben Szent Ágostonra hivatkozik.

VI. 5. Az Antikrisztus csodatettei

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Sok jelet mutat majd, nagy és hallatlan csodákat tesz. [...] Híveinek bőséges aranyat és ezüstöt ad majd.” (vö. Jel 13,13)	„A legkülönbözőbb módszerekkel, csalásokkal, nagy ígéretekkel és a meggazdagodás reményével szerez magának híveket”
„Faciét quoque signa multa, miracula magna et inaudita. [...] Dabit in se credentibus auri atque argenti copias.” ⁸⁹	„Diversis autem modis et fallaciis promissionibusque magnis ac divitiis homines ad culturam suam attrahit.” ⁹⁰

VI. 6. Az Antikrisztus hadakozása

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Híveinek bőséges aranyat és ezüstöt ad majd. Akiket nem tud ajándékokkal	„A papokat és más bölcs és tudós embereket természetes érvekkel állítja a maga oldalára,

⁸⁷ Verhelst (1976) 24.

⁸⁸ Fraknói (1886) 106.

⁸⁹ Verhelst (1976) 24–25.

⁹⁰ Fraknói (1886) 107.

megvesztegetni, azokat megfélemlítéssel fogja legyőzni. Akiket pedig nem tud megfélemlíteni, azokat jelekkel és csodákkal próbálja majd elcsábítani.” (Mt 24 és Jel 13,13)	[...] ⁹¹ (Dán 11, Jób 8) A többiek kincsek és méltóságok osztogatásával fogja magához csábítani. [...] ⁹² Akiknek pedig nem ronthatja meg hitét kapzsiságukon keresztül, megkísérli őket csodáival.” ⁹³ (Dán 2)
„Dabit in se credentibus auri atque argenti copias. Quos vero non poterit muneribus corrumpere, superabit terrore. Quos autem terrore non poterit, signis et miraculis seducere temptabit.” ⁹⁴	„Clericos namque et alios quosque sapientes et litteratos ad se trahet per rationes naturales disputando. [...] Ceteras autem ad se trahet per distributionem thesaurorum et dignitatum, [...] Quorum autem per avaritiam non poterit fidem corrumpere, per miracula temptabit.” ⁹⁵

Máté evangéliuma és a Jelenések könyvének idézett fejezetei említik a csodajeleket, amelyekkel az Antikrisztus megtéveszti híveit. Az aranyról, ezüstről és a gazdagságról nem szólnak ezen fejezetek és Adso esetén a modern kommentárok sem tesznek említést esetleges bibliai vagy egyéb vonatkozásukról. Dániel és Jób könyvének Andreas Pannonius által hivatkozott fejezetei nem az Antikrisztus vonatkozásában tárgyalják a bölcsesség és a dicsőség gondolkörét, valamint aranyról, ezüstről és gazdagságról szintén nem tesznek említést.

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Akiket jelekkel sem tud meggyőzni, azokat nyomorúságos haláltól meggyötörve mindenki szeme láttára kegyetlenül megöli”	„Akiket viszont nem lesz képes csodáival elámítani, rászedi megfélemlítéssel és kínzásokkal.” ⁹⁶ (Szent Ágoston: A Szentháromság harmadik könyve)

⁹¹ Boronkai (1984) 499.

⁹² Uo.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Verhelst (1976) 25.

⁹⁵ Fraknói (1886) 107.

⁹⁶ Boronkai (1984) 500.

„Quos nec signis poterit, in conspectu omnium miserabili morte cruciatos crudeliter necabit.” ⁹⁷	„per miracula decipere non poterit, per terrores et tormenta decipiet.” ⁹⁸
---	---

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Akkor olyan nagy lesz a gyötrelem, amilyen még nem volt a földön, mióta emberek élnek rajta egészen addig az időig.” (Mt 24,21)	„Akkora gyötrődés és üldözés támad akkor, amekkora még nem volt azóta, amióta nemzetek vannak a földön” ⁹⁹
„Tunc erit talis tribulatio, qualis non fuit super terram ex tempore, quo gentes esse ceperunt usque ad tempus illud.” ¹⁰⁰	„Erit tunc tribulatio et persecutio tanta, qualis non fuit ex quo gentes esse coeperunt in terra.” ¹⁰¹

Andreas Pannonius csupán az Úr evangéliumára hivatkozik, nem pontosítja.

VI. 7. Az Antikrisztus uralmának ideje

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Ez az iszonyú és félelmetes gyötrelem három és fél évig fog tartani az egész világon” (vö. Jel 13,5)	„Miután tehát ez az iszonyatosan csábító három és fél esztendeig prédikált” ¹⁰² (Jel 13) „Mennyi ideig tart az Antikrisztus üldözése? [...], hogy egy ideig és időkig és az idő feléig – vagyis: egészen három és fél esztendeig” ¹⁰³
„Haec autem tam terribilis et timenda tribulatio tribus annis manebit in toto mundo et dimidio.” ¹⁰⁴	„Postea enim quam seductor hic saevissimus praedicaverit tribus annis et dimidio” ¹⁰⁵ „Usque quo finis horum mirabilium, id est quanto tempore durabit persecutio Antichristi? [...] quia in tempus et tempora

⁹⁷ Verhelst (1976) 25.

⁹⁸ Fraknói (1886) 108.

⁹⁹ Boronkai (1984) 500.

¹⁰⁰ Verhelst (1976) 25.

¹⁰¹ Fraknói (1886) 108.

¹⁰² Boronkai (1984) 500.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Verhelst (1976) 25.

¹⁰⁵ Fraknói (1886) 108.

	et dimidium temporis, id est usque ad tres annos et dimidium” ¹⁰⁶
--	--

A két szerzőnél megegyezik az Antikrisztus prédikációjának ideje, amely három és fél évet jelent. Andreas Pannonius ezt a részt némi magyarázattal látja el: „A héber nyelven ugyanis az idő szó egy évet jelent, az idők két évet és az idő fele fél évet”¹⁰⁷

VI. 8. Énókh és Illés (Éliás) története

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„érkezése előtt két nagy prófétát küldenek a világba: Énokhot és Illést, (Jel 11,3) [...] először az Antikrisztus ellenük ragad fegyvert és megöli őket, [...]” (Jel 11,7)	„Éliás és Énok halála után, akiket ő fog megölni, őt is megölik [...]. ¹⁰⁸ ” (Jelenések könyve)
„ante eius exordium duo magni prophete mittentur in mundum, Enoch scilicet et Helias” ¹⁰⁹	„die post mortem Eliae et Enoch, quos ipse interficiet” ¹¹⁰

VI. 9. Az Antikrisztus megölése

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„mondván: „Urunk, Jézus elsöpri szája leheletével.” Akár az Úr Jézus öli meg őt hatalmának erejével, akár Mihály arkangyal végez vele, a mi Urunk Jézus Krisztus hatalma által fog elpusztulni” (2Tessz 2,8)	„Megölni a Mindenható Úr Jézus Krisztus fogja Mihály arkangyal segítségével, [...] Jézus Krisztus meg fog ölni szájának leheletével” ¹¹¹ (Tesszalonikaiak második levele)
„dicens: Quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui. Siue Dominus Iesus interfecerit illum potentia virtutis sue, sive archangelus Michael interfecerit illum, per	„Interficiet autem ipsum dominus Jesus Christus omnipotens ministerio archangelis Michaelis, ¹¹³ [...] Quem dominus Jesus

¹⁰⁶ Fraknói (1886) 108–109.

¹⁰⁷ Boronkai (1984) 500.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Verhelst (1976) 28.

¹¹⁰ Fraknói (1886) 108.

¹¹¹ Boronkai (1984) 500–501.

¹¹³ Fraknói (1886) 109.

virtutem Domini nostri Iesu Christi occidetur” ¹¹²	Christus, inquit, interficiet spiritu oris sui.” ¹¹⁴
--	--

Ebben az esetben a Tesszalonikaiak második levelére történő hivatkozás szó szerinti egyezést mutat.

VI. 10. Az Antikrisztus halálának helyszíne

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„az Olajfák hegyén fogják megölni az Antikrisztust a sátrában, a saját trónján, szemközt az Úr mennybemenetelének helyével.”	„Megölni pedig ugyanazon a helyen fogja, ahonnan a Megváltónk, Krisztus a mennybe fölemelkedett, vagyis az Olajfák hegyén.” ¹¹⁵
„quod in monte Oliveti Antichristus occidetur in papilione et in solio suo, in illo loco, contra quem ascendit Dominus ad celum.”	„Interficietur autem illo in loco, unde Christus salvator noster caelos conscendit, id est in monte Oliveti.” ¹¹⁶

Ahogy az Adsónál megállapítottuk, az Antikrisztus halálának helye nem egyezik a Sibylla-könyvekben olvasható helyszínnel, amellyel egyébként hasonlóságokat mutat. Mindkét szerző az Olajfák hegyét említi, viszont eltérést mutatkozik Krisztus mennybemenetelének helyével kapcsolatban.

VI. 11. A bűnbocsánatról

ADSO DERVENSIS	ANDREAS PANNONIUS
„Tudnod kell azonban, hogy az Antikrisztus megölése után nem azonnal jön el az ítélet napja, [...] negyven napot ad az Úr a kiválasztottaknak, hogy vezekeljenek, amiért hagyták, hogy az Antikrisztus tévútra vezesse őket.” (Dán 12,12)	„Az Antikrisztus halála után Isten – aki valamennyi alkotása iránt irgalmas – negyvenöt napnyi haladékot enged a bűnbánatra azoknak, akik az Antikrisztus üldöztetése során Krisztust megtagadták.” ¹¹⁷ (Dán 12)

¹¹² Verhelst (1976) 28–29.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Boronkai (1984) 501.

¹¹⁶ Fraknói (1886) 109.

¹¹⁷ Boronkai (1984) 501.

„postquam fuerit Antichristus occisus, non statim veniet dies iudicii, nec statim veniet Dominus ad iudicium, [...] quadraginta dies Dominus concedet electis, ut agant poenitentiam” ¹¹⁸	„Post mortem autem Antichristi deus, cuius miserationes super omnia opera eius sunt, dat tempus quadraginta quinque dierum ad poenitendum his qui Christum per persecutionem Antichristi negaverant.” ¹¹⁹
--	--

A Dániel könyvéből ismert 1290 nap (három és fél év üldöztetés + 45 nap vezeklési idő = 1335 nap) esetén eltér a két szerző. Adso szövege alapján 40 napos böjtre lehetne következtetni, de ezzel kapcsolatosan nincs konszenzus a szakirodalomban.¹²⁰

VII. Tartalmi hasonlóságok

A két műben a szöveg szerinti hasonlóságok mellett tartalmi hasonlóságokat is találhatunk. Mindkét szövegben megjelenik az a Szent Ágostontól származó gondolat, miszerint a végidő eljövételét csak Krisztus tudhatja. Az utolsó ítéletet és az Antikrisztus eljövételét mindkét esetben az egykori Római Birodalomtól való elszakadáshoz kapcsolják. Az Antikrisztus kapcsán megjelenik az ígért Salamon templomának újjáépítésére, a híveket megtévesztő eszközként.

VIII. Különbségek a két szöveg között

A számos hasonlóság mellett természetesen van néhány különbség is Adso és Andreas Pannonius Antikrisztus-leírásában. Ezek leginkább a leírások terjedelmében mutatkoznak meg. Például Andreas Pannonius részletesen leírja az Antikrisztus születésének kapcsán, miként foghat meg egy ember az ördög mesterkedése által. Itt Szent Ágoston Isten országának 15. fejezetére, valamint Aquinói Szent Tamás korábban említett munkájára hivatkozik.¹²¹ Adsóval ellentétben konkrétan megnevezi az Antikrisztus legfőbb híveit, a hitszegő zsidókat. Itt a Jelenések könyvének 5. fejezetére és Sírák fia könyvének 4. fejezetére támaszkodik.¹²² Különbség van továbbá az Antikrisztus halálának tárgyalásánál is. Mint ahogyan Adso megadja az Antikrisztus halálának helyét és módját, Andreas Pannonius ezt kiegészíti a halál aktusának részletes leírásával, amelyben Dániel könyvének 8. fejezetére és Szent Gergely pápára

¹¹⁸ Verhelst (1976) 29.

¹¹⁹ Fraknói (1886) 109.

¹²⁰ Potestà – Rizzi 604. 65 lj.

¹²¹ Boronkai (1984) 496.

¹²² Uo. 498.

hivatkozik.¹²³ Andreas Pannonius úgy véli, hogy a végső ítéletet megelőző események közül már több is bekövetkezett: háborúk, földrengések vannak mindenfelé, utóbbiak különösen gyakoriak Itália területén.¹²⁴ Egy másik eltérés, hogy részletesen elmélkedik a paradicsom földi elhelyezkedéséről, ahonnan a két próféta származik.¹²⁵

¹²³ Boronkai (1984) 501.

¹²⁴ Uo. 493. A korábban említett szerzők közül Rodulfus Glaber is kitüntetett figyelmet szentelt egy-egy természeti jelenségnek és gyakran kapcsolta azokat a közelgő millenniumhoz vagy egyéb, vészjósló eszkatológikus jelként értelmezte őket. Feljegyezte az életében történt napfogyatkozásokat is, vö. Vadas (2007) 42–43.

¹²⁵ Boronkai (1984) 496.

IX. Összefoglalás és további kutatási célok

Dolgozatomban két középkori szerző művét hasonlítottam össze, Adso Dervensis bencés szerzetes *De ortu et tempore Antichristi* című levelét és Andreas Pannonius karthauzi szerzetes Mátyásnak szánt királytükrenek a végítélettel és az Antikrisztussal foglalkozó fejezeteit. Az elemzés elsősorban a szöveg szerinti hasonlóságokat tárgyalja, amelyek a Bibliára vezethetők vissza, ugyanakkor megjelennek olyan tartalmi és szerkezeti azonosságok (az Antikrisztus származása, nevelkedése, csodatettei, hadakozása és halála), amelyek túlmutatnak a szentírási alapokon. Gondolhatunk itt arra, hogy az Antikrisztus, mások állításaival ellentétben, nem egy szűztől fog megszületni, vagy, hogy híveit a gazdagság ígéretével fogja maga mellé állítani. Mindkét szerző társadalmi és politikai kontextusban is értelmezi az Antikrisztus és a végidő közeledését: Adso ez irányba mutató feltételként értelmezi a Római Birodalomtól való elszakadást, Andreas Pannonius a természeti jelenségekben és háborúkban látja ennek jeleit. A két mű hasonlóságai alátámasztják, hogy Andreas Pannonius ismerhette Adso munkáját, de feltehetően közvetett formában.

A legfontosabb különbség a két textus között az egyes események részletezésének mértékében mutatkozik meg: míg Adso meglehetősen tömören szól témájának egyes elemeiről, addig Andreas Pannonius gyakran tárgyalja terjengősen az azonos eseményeket, sok plusz információval egészítve ki az apokaliptikus vízió képeit. Adsóra általában nem jellemző, hogy megjelölje forrásait, csupán kimutatni lehet ezeket. Az evangéliumra is csak helyenként hivatkozik egyértelműen, de az általa felhasznált keleti mintákról egyáltalán nem tesz említést. Ezzel ellentétben Andreas Pannonius nemcsak a bibliai helyekre, hanem különböző tekintélyekre is utal, akiknek a munkáiból merít. Legtöbbször Szent Ágostonra és Aquinói Szent Tamásra hivatkozik, de Szent Gergely pápát is megemlíti. Ez alapján is megfigyelhetjük, hogyan változtak az irodalmi normák a századok során, hiszen Andreas Pannonius humanista gondolkodóként bizonyára fontosnak érezhette, hogy forrásait feltüntesse, míg Adso számára az információközlés volt az elsődleges.

Ezek a hasonlóságok és különbségek az Antikrisztus és a végidők leírásával kapcsolatban megerősítik, hogy a középkori eszkatológiai irodalom elsősorban szövegközi kapcsolatok hálóján keresztül terjedt. Az Antikrisztus alakja egyre komplexebbé és részletesebbé vált. Mentalitástörténeti szempontból az Antikrisztus alakjának és a végidők narratívájának népszerűsége arra utal, hogy a középkori keresztény társadalmakban az apokaliptikus várakozás egyszerre tartalmazta a jövőtől való félelmet és a megváltás iránti vágyakozást, továbbá eszközként szolgált a hitélet folyamatos megújításához és fejlődéséhez.

Jelen dolgozat és vizsgálat egy átfogóbb kutatás első fázisát képezi. További középkori források bevonásával több irányban is folytatható. Egyrészt, ha későbbi korok forrásait emeljük be a vizsgálatba kiderülhet, hogy milyen ábrázolási spektrum rajzolódik ki az Antikrisztus-legendát illetően. További célkitűzés lehet más középkori szerzők műveinek beépítése a vizsgálatba, amelyek Adso forrásai lehettek. pl. Auxerre-i Haimo A Tesszalonikaiaknak szóló levélhez írt kommentárja, vagy Sevillai Izidor *Sententiae* című műve, valamint a korabeli huszita apokaliptikus irodalommal való összevetés is érdekes eredményekre vezethet. Utóbbi témához nagyon jó inspirációs forrás lehet Körmendy Kinga egyik tanulmánya, amelyben egy 1456-ra datált esztergomi kódexet tárgyal,¹²⁶ amely kódex többek között tartalmaz egy Nicolaus Lyra hatását mutató Antikrisztus-szöveget is.

¹²⁶ Körmendy Kinga: 15. századi eszmetörténeti kérdések az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms II. 7. jelzetű kódexében, In: Kovács Ilona (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989. 183–202.

X. Felhasznált források:

BIBLIA (SZENT ISTVÁN TÁRSULAT FORDÍTÁSA), ONLINE HOZZÁFÉRÉS:
[HTTPS://SZENTIRAS.HU/SZIT](https://szentiras.hu/szit)

BORONKAI, IVÁN (Ford.): Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva. In.: *A magyar középkor irodalma*. Sajtó alá rendezte: V. Kovács Sándor, Magyar remekírók. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 371 – 529.

FRAKNÓI, VILMOS – ÁBEL, JENŐ: *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*. Irodalomtörténeti emlékek 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886.

PATROLOGIA LATINA. Online hozzáférés: <https://patristica.net/latina/#t139>

SEVILLAI SZT. IZIDOR: *Sententiae I.*, online hozzáférés:
<https://www.thelatinlibrary.com/isidore/sententiae1.shtml>

VERHELST, DANIEL: Adso Dervensis De ortu et tempore Antichristi: necnon et tractatus qui ab eo dependunt. In.: *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 45*, Brepols, 1976.

XI. Szakirodalomjegyzék:

BENE, SÁNDOR: *Egy reneszánsz magyar író Andreas Pannonius*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2023.

BÍRÓ, CSILLA: Das Leben und das Werk von Andreas Pannonius. In.: *Acta Classica*, Tomus XXXVII, Universitas scientiarum Debreceniensis, Debrecini, 2001. 109–124.

BÍRÓ, CSILLA: *Szemlélődés és misztika Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjában*. PhD-disszertáció, (SZTE), 2013.

EMMERSON, RICHARD KENNETH: *Antichrist in the Middle Ages: A Study of Medieval Apocalypticism, Art, and Literature*. Seattle, University of Washington Press, 1981.

FRENYÓ, ZOLTÁN: Andreas Pannonius augusztinizmusa. A De civitate Dei eszméi Andreas Pannonius Libellus de virtutibus című művében. In: Ladislaus Havas – Emericus Tegye (edd.) *Classica Mediaevalia Neolatina II*, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, Debrecini, MMVII. 151 – 167.

- GUMERLOCK, FRANCIS X.: Exegesis of the Apocalypse in the Tenth Century. In.: Collin McAllister: *The Cambridge Companion to Apocalyptic Literature*. New York, Cambridge University Press, 2020. 139–140.
- KLANICZAY, TIBOR (Szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. In.: Sőtér István (Szerk.): *A magyar irodalom története*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- KÖRMENDY, KINGA: 15. századi eszmetörténeti kérdések az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms II. 7. jelzetű kódexében, In: Kovács Ilona (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989. 183–202.
- LANDES, RICHARD – GOW, ANDREW – METER, DAVID C. VAN (eds.), *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950-1050*. New York, Oxford University Press, 2003.
- MACLEAN, SIMON: Reform, Queenship and the End of the World in Tenth-Century France: Adso' "Letter on the Origin and Time of the Antichrist" Reconsidered, In: *Revuebelgede Philologie et d'Histoire*, 86, 3-4, 2008. 645–675.
- MCALLISTER, COLLIN (Edited): *The Cambridge Companion to Apocalyptic Literature*. New York, Cambridge University Press, 2020.
- MCGINN, BERNARD: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*. Budapest, AduPrint, 1995.
- MCGINN, BERNARD: *Visions of the End, Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York, Columbia University Press, 1979.
- OMONT, HENRI: Catalogue de la bibliothèque de l'abbé Adson de Montier-en-Der (992). In: *Bibliothèque de l'école des chartes*. 1881, tome 42. pp. 157–160.
- POTESTÀ, LUCA GIAN – RIZZI, MARCO: *L' Anticristo. Volume II. Il Figilio Della Perdizione. Fondazione Lorenzo Valla, Mondadori, Milano 2012.*
- READ, SIR HERBERT – et al. (Edit.): *The Collected Works of C. G. Jung*. Bollingen Series XX, Volume 9, part II, Princeton University Press, 1959.
- RUSCONI, ROBERTO: *L'Attesa della fine: Crisi della società, profezia ed Apocalisse in Italia al tempo del grande scisma d'Occidente, 1378–1417* (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Studi Storici, 115–18.) Roma, 1979.
- RUSSEL, JEFFREY BURTON: *Mephistopheles*. London, Cornell University Press, 1986.
- THOMPSON, JAMES WESTFALL: Church and State in Mediaeval Germany. II. *The American Journal of Theology* 22, no. 2, 1918, 199–232.

TSVETELIN STEPANOV: *Waiting for the End of the World, European Dimensions 950 – 1200*.
In.: Series: *East central and eastern Europe in the middle ages, 450 – 1450*, Vol.
57. Boston, Brill, 2020.

VADAS, ANDRÁS: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a *Historiarum libri quinque* című
műben. In.: *Világtörténet*, 2007. tavasz-nyár. 31–49.